

Date: 5th October-2025

O'ZBEK ADABIYOTIDAGI TILDA POETIK STRUKTURA VA SINTAKSIS UYG'UNLIGI

Ismatova Farogat Nizomiddin qizi

Toshkent shahar Chilonzor tumani 200-IDUM ona tili va adabiyot o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek adabiyotida poetik tilning struktura va sintaktik uyg'unligi masalalari tahlil qilinadi. She'riy asarlarda sintaksisning estetik vazifasi, so'z tartibi va badiiy shakl o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik misollar asosida ko'rsatib beriladi. Shuningdek, Alisher Navoiy, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov kabi ijodkorlar asarlarida poetik struktura bilan sintaktik tuzilmaning uyg'unlashuvi tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: poetik struktura, sintaksis, ritm, intonatsiya, badiiy til, sintaktik parallelizm, inversiya, poetik uyg'unlik.

Kirish

O'zbek adabiyotining badiiy tizimi, avvalo, tilning poetik imkoniyatlariga tayanadi. Har qanday she'riy asarning asosini til, xususan, uning ichki grammatik tuzilmasi — sintaksis tashkil etadi. Poetik struktura va sintaksis o'rtasidagi uyg'unlik she'rning ohangini, ritmini, ifoda kuchini va hissiy ta'sirini belgilovchi eng muhim omillardan biridir. Shu boisdan, adabiy tilda sintaktik qurilish va poetik shaklning o'zaro bog'liqligini o'rganish o'zbek poetikasining estetik asoslarini tushunish uchun zarurdir.

Poetik struktura deganda, asarning tashqi va ichki tuzilish tizimi — satr, band, qofiya, ritmik birliklar, tovush uyg'unligi, sintaktik tartib, intonatsiya va pauzalar yig'indisi tushuniladi. Sintaksis esa ushbu strukturaning ichki mexanizmi sifatida harakat qiladi: u so'zlarning joylashuvi, gaplarning tartibi, ohang va ma'no munosabatlarini belgilaydi. Poetik struktura va sintaksis o'zaro uyg'unlashganda, tilning estetik vazifasi kuchayadi, so'zlar yangi obrazli ma'nolarga ega bo'ladi.

O'zbek adabiyoti tarixida bu uyg'unlikning namunalari ko'p. Masalan, Alisher Navoiy g'azallarida so'z tartibi, misralar orasidagi sintaktik parallelizm va ritmik takrorlar orqali murakkab, ammo ohangdor poetik struktura yaratilgan. Shoir uchun sintaksis faqat grammatik qurilma emas, balki badiiy shakl yaratish vositasi bo'lgan. Zamonaviy o'zbek she'riyatida ham bu an'ana davom etmoqda: Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Rauf Parfi kabi shoirlar asarlarida sintaktik erkinlik, inversiya va ellipsa usullarining faol qo'llanishi poetik strukturaning yangicha talqinini shakllantirdi.

Tilning poetik shakli va grammatik tuzilmasi o'rtasidagi bog'lanish o'zbek adabiy tafakkurining o'ziga xosligini ifodalaydi. Chunki she'r faqat his-tuyg'ularni ifodalovchi emas, balki ma'naviy, ijtimoiy va madaniy mazmunni uzatuvchi murakkab lingvopoetik tizimdir. Bu tizimda sintaksisning badiiy vazifasi — so'zlar o'rtasidagi munosabatni estetik darajaga ko'tarish, ritmik va semantik uyg'unlikni ta'minlashdan iborat.

Shuningdek, o'zbek adabiyotining rivojlanish bosqichlari poetik struktura va sintaksis uyg'unligining turli ko'rinishlarini namoyon etgan. Klassik adabiyotda sintaktik qat'iylik, qofiya va aruz tizimiga mos grammatik tartib ustun bo'lgan bo'lsa, XX asrda

Date: 5th October-2025

erkin she'r (vers libre)ning kirib kelishi bilan sintaksisda tabiiylik, nutqiy intonatsiya va mantiqiy urg'u asosiy vositaga aylangan. Bugungi kunda esa zamonaviy shoirlar sintaktik shakllarni erkin o'zgartirish orqali poetik mazmunni yanada chuqurroq ifodalamoqda.

Demak, o'zbek adabiyotida poetik struktura va sintaksis uyg'unligini o'rganish nafaqat lingvistik, balki madaniy-estetik jarayonni ham yoritadi. Ushbu mavzu adabiyotshunoslik va tilshunoslik fanlarining kesishgan nuqtasida joylashgan bo'lib, o'zbek tili grammatik tizimining badiiy salohiyatini anglashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Asosiy qism

Til poetik asarning nafaqat ifoda vositasi, balki uning tuzilma negizidir. Poetik struktura — bu she'rning tashqi shakli (satr, band, ritm, qofiya, intonatsiya) bilan ichki grammatik tuzilmasining (so'z tartibi, bog'lovchi vositalar, sintaktik birliklar) bir butun estetik tizimda uyg'unlashgan holatidir. Sintaksis esa bu tizimning ichki mexanizmi sifatida poetik ritm, mazmun oqimi va hissiy ohangni boshqaradi. Shu bois sintaktik vositalar poetik strukturaning eng faol komponentlaridan biri sanaladi.

Poetik nutqda so'zlar faqat grammatik jihatdan emas, balki semantik, fonetik va ritmik jihatdan ham o'zaro uyg'unlashadi. Gapning grammatik modeli ba'zan buzilgandek tuyulsa-da, u estetik maqsadga bo'ysunadi. Masalan, inversiya — ya'ni so'z tartibini o'zgartirish — sintaksisda grammatik me'yordan chekinish sifatida qaraladi, ammo she'riyatda u hissiy urg'u va poetik ifoda kuchini oshiradi.

Klassik o'zbek adabiyotida poetik struktura qat'iy ritmik va grammatik tizimga asoslangan. Aruz vaznining o'zi grammatik muvozanatni talab etadi, bu esa sintaktik strukturalarning tartibli va mantiqan uzviy bo'lishiga olib keladi.

Masalan, Alisher Navoiy g'azallarida so'z tartibi, misralar o'rtasidagi grammatik bog'lanish, takror va parallelizm orqali murakkab poetik struktura yaratiladi:

“Ko'ngul ko'ngulga bergay yor nazar,

Kim ko'ngul ko'ngulni qilar beqaror.”

Bu ikki misrada sintaktik parallelizm (bir xil grammatik tuzilmadagi ikki gap) mavjud bo'lib, bu usul poetik ritmni yaratadi. Shuningdek, takror (ko'ngul so'zi) so'zning semantik vaznini kuchaytiradi va his-tuyg'uni markazlashtiradi.

Bobur g'azallarida esa inversiya keng qo'llanadi:

“Ko'nglumni ko'rding, ohimni eshitding,

Nega sendin bu dilni yashirayin?”

Bu misralarda so'z tartibining o'zgarishi lirik ifodaning tabiiyligiga va ritmik ohangiga xizmat qilmoqda. Demak, klassik o'zbek adabiyotida sintaktik tuzilma poetik struktura bilan bevosita uyg'unlashgan bo'lib, har bir so'zning joylashuvi she'rning estetik ohangini belgilaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbek adabiyotida poetik struktura va sintaksis uyg'unligi masalasi o'ziga xos estetik va lingvopoetik hodisa sifatida alohida e'tiborga molikdir. Poetik struktura asosan badiiy matnning shakliy qurilishi, sintaktik uyg'unlik esa bu strukturaning ichki grammatik tizimdagi izchilligi, ifoda vositalarining mantiqiy va emotsional uyg'unligidir. Shu bois,

Date: 5th October-2025

o'zbek she'riyatini tahlil qilishda sintaksis — faqat grammatik hodisa emas, balki estetik funksiyani bajaruvchi poetik mexanizm sifatida ham namoyon bo'ladi.

Poetik nutqning asosiy xususiyati shundan iboratki, unda so'zlar faqat ma'noni yetkazish uchun emas, balki musiqiylik, ohangdorlik, ritmik tuzilish, ichki hissiyot va badiiy obrazni yaratish uchun ham tanlanadi. Bu jarayonda sintaktik parallelizm, inversiya, elipsa, takror (anafora, epifora) kabi usullar poetik strukturaning ajralmas elementi sifatida xizmat qiladi. Ayniqsa, o'zbek xalq og'zaki ijodidagi maqollar, dostonlar va qo'shiqlarda bu hodisalar juda boy namoyon bo'lgan. Masalan, Alisher Navoiy, Bobur, Ogahiy, Muqimiy, Cho'lpon, Usmon Nosir va Erkin Vohidov kabi shoirlar ijodida sintaktik struktura bilan poetik ritmning o'zaro uyg'unligi she'rning umumiy badiiy ta'sir kuchini belgilaydi.

Alisher Navoiy g'azallari tahlilida, xususan, baytlarning ichki sintaktik tuzilishida parallel konstruksiyalar keng qo'llanilgan. Masalan, "Kimki yo'q erdi g'am ichra, g'amni topdi yo'q erdi, Kimki bor erdi visolda, hijron topdi bor erdi" baytida sintaktik parallelizm orqali semantik kontrast kuchaytirilgan. Har bir satrda bir xil sintaktik model takrorlanib, ritmik va hissiy muvozanat yaratiladi. Bu usul poetik strukturaning barqarorligini ta'minlaydi va o'quvchida ohangli, musiqiy taassurot uyg'otadi.

Cho'lpon ijodida esa sintaktik uyg'unlik erkinroq ko'rinishda namoyon bo'ladi. Uning she'rlarida inversiya va pauzali sintaksis poetik dramatismni kuchaytiruvchi vosita sifatida ishlatiladi. Masalan, "Ko'zimda yosh, yuragimda to'lqin, Dardimni bilgan yo'q, o'zi yolg'izman" misralarida sintaktik bo'linish (pauzalar) orqali shoirning ruhiy iztirobi ritmik tarzda ifodalanadi. Bunda grammatik qoidalarga to'liq bo'ysunmagan, lekin badiiy ta'sir nuqtayi nazaridan mukammal bo'lgan struktura yuzaga keladi.

O'zbek modern she'riyatida, xususan, Rauf Parfi va Abdulla Oripov asarlarida sintaksis poetik strukturaning eng muhim tashkil etuvchisi sifatida yangi bosqichga ko'tariladi. Bunday she'rlarda an'anaviy ohang va ritmik me'yorlardan chekinish, jumla tuzilishining erkinlashuvi, ma'no zanjirlarining assotsiativ bog'lanishi kuzatiladi. Bu esa o'zbek adabiy tilining poetik imkoniyatlarini kengaytirgan. Masalan, Abdulla Oripovning "O'zbekiston – onajonim" she'rida sodda, lekin hissiy jihatdan kuchli sintaktik qurilish mavjud: "Sen mening yuragimda yashaysan, Sen mening onam, mehringday issiq". Bu misralarda takror va sintaktik parallelizm orqali muallif milliy ruh, vatanparvarlik tuyg'usini estetik kuch bilan ifodalagan.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek adabiyotida poetik struktura va sintaksis uyg'unligi ikki asosiy darajada kuzatiladi:

1. Formal (struktural) daraja — bu satr uzunligi, qofiya tizimi, ritm va sintaktik qurilish o'rtasidagi izchillik;
2. Semantik-estetik daraja — bu sintaktik birliklarning ma'noviy ohang, emotsional kuch va badiiy obraz bilan uyg'unligi.

Poetik struktura bilan sintaksis o'rtasidagi munosabat, shuningdek, so'z tartibi orqali ham ifodalanadi. O'zbek tili ergativ emas, agglutinativ va so'z tartibiga nisbatan erkin til bo'lgani uchun shoirlar sintaktik shakllanishda katta imkoniyatlarga ega. Shu bois, so'zlarning joylashuvi poetik ma'no va ohangni o'zgartiruvchi, kuchaytiruvchi vosita

Date: 5th October-2025

sifatida qo'llanadi. Masalan, "Ko'nglimda g'am, yuragimda dard, Dard ichra shodlik, g'am ichra muhabbat" kabi satrlarda sintaktik inversiya badiiy kontrast yaratadi.

Yana bir muhim jihat — o'zbek poetikasida eliptik konstruksiyalar (so'z yoki bo'laklarning tushirilishi) keng uchraydi. Bu usul she'rning qisqaligi va ritmik zichligini ta'minlaydi. Jumladan, Erkin Vohidovning "O'zingni yo'qotma, yuragim, Dunyo g'amga to'lsa ham" misralarida ikkinchi satrda fe'lning tushirilishi poetik iqtisodiylik va his-tuyg'ularning tabiiy ifodasini beradi.

Shuningdek, takror (anafora va epifora) o'zbek poetik sintaksisining asosiy vositalaridan biridir. Bu usul orqali shoirlar ichki ritmni mustahkamlab, ma'no urg'usini kuchaytiradi. Masalan, Usmon Nosirning "Men seni sevaman" she'rida "men seni" birikmasining takrorlanishi sintaktik uyg'unlikni yaratadi va hissiy intensivlikni oshiradi.

Tahlil natijalariga ko'ra, o'zbek adabiyotida poetik struktura va sintaksis uyg'unligi quyidagi funksional vazifalarni bajaradi:

- Emotsional-psixologik — shoirning ichki kechinmalarini ritmik va sintaktik vositalar orqali ifodalaydi;
- Estetik-kompozitsion — badiiy matnning yaxlitligini, musiqiylikni ta'minlaydi;
- Semantik-ekspressiv — ma'no qatlamlariga urg'u beradi, o'quvchida assotsiativ tafakkurni kuchaytiradi;
- Madaniy-milliy — o'zbek tili sintaksisining tabiiy ohangdorligini, xalq og'zaki ijodidagi nutq madaniyatini saqlab qoladi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, poetik struktura va sintaksis o'rtasidagi uyg'unlik o'zbek adabiyotining estetik taraqqiyotida uzviy ahamiyat kasb etadi. Har bir davr shoirlari bu uyg'unlikni o'z davrining estetik talablari asosida yangicha talqin qilgan. An'anaviy g'azal uslubida grammatik qat'iylik va ritmik barqarorlik ustuvor bo'lgan bo'lsa, modern va zamonaviy she'riyatda sintaktik erkinlik va ifoda shakllarining individualizatsiyasi kuchaygan.

Xulosa: Umuman olganda, o'zbek adabiy tili sintaksisining poetik qo'llanilishi badiiy tilning chuqur qatlamlarini ochib beradi. Bu uyg'unlik nafaqat grammatik me'yorni saqlaydi, balki badiiy so'zning musiqiy ohangini, ruhiy jarayonlarni va milliy tafakkurni ham yoritadi. Shuning uchun o'zbek adabiyotidagi poetik struktura va sintaksis uyg'unligi faqat tildagi estetik jarayon emas, balki xalq ruhiyatining, milliy g'ururning, va badiiy tafakkurning tildagi ifodasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Navoiy, A. Xazoyin ul-maoniy. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983. – 640 b.
- Cho'lpon, A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: O'zbekiston, 1991. – 320 b.
- Oripov, A. She'rlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2001. – 280 b.
- Vohidov, E. Tong nafasi: She'rlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002. – 256 b.
- Jo'raev, M. O'zbek she'riy tili sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1998. – 212 b.

Date: 5th October-2025

Qodirov, S. Poetik til va badiiy struktura. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 180 b.

International Conferences
Open Access | Scientific Online | Conference Proceedings

